

synas de dock ha kallats *þingamenn*. Men det har väl snarare avsett den svenske konungens *lið*. Liksom i Norge har det utan tvivel också i Sverige under vikingatiden funnits ett följe av krigare i konungens tjänst, som utgjorde hans livvakt och fullgjorde hans uppdrag. Man skilde mellan *liðsmenn* och *bændr*, mellan *liðsmenn* och *leiðangrsmenn* (*Sverris saga*, ed. Indrebö, s. 141). Upplandslagens *liþ ok leþung* äro sålunda icke synonymer, utan beteckna dels ett till konungens tjänst förbundet manskap, dels bondeuppbådet som han hade rätt att utbjuda. Jfr feng. *liðman* m. 'a sailor, seaman' (bl. a. i Beowulf). I inskriften U 734 förekommer ett namn *lisual*, möjligen *Liðsvaldr*, d. v. s. 'hövdingen för *lið*'. Jfr också feng. *liðweard* m. 'one who guards a ship' (i feng. har *lið* n. fått den specialiserade betydelsen 'skepp') och det norska mansnamnet *Liðvarðr*.

24–30 *iyilburn* återger sannolikt mansnamnet *Igulbiorn*; se om detta U 51. Ristaren har i så fall hoppat över två runor. Han har också utelämnat det uddljudande *h* i 12–15 *akua* och det slutljudande *ṛ* i 20–23 *ṛfti*, liksom de båda sista runorna i ordet *faður*. Han brukar *o*-runan för (nasalerat) *a* i *lipsmoþr* och *ṛ*-runan för vokalljud i *ṛfti*. Formen *moþr maðr* har motsvarighet i Rök-stenens *runimoþr rymimaðr* enligt Bugges läsning av korschiffen och Frösö-stenens (L 1085) *austmoþr Austmaðr*; jfr *sturimaþr* U 1016, *sturn · maþr* U 922 *styrimaðr*.

Karaktäristiska runformer äro *a*, *n* och *o* med mot huvudstaven vinkelräta bistavar; vidare *þ* och *b*.

Ornamentiken är icke alldeles fri från fel. På ett par ställen äro slinglinjer felaktigt dragna över andra. Runan 28 *u* står, såsom förut nämnt, mitt över en korsande slinga.

Brate har på goda grunder attribuerat Ändersta-stenen till ristaren Livsten. Likheten i såväl ornamentik som i runformer och skiljetecken med ristningar signerade av denne i västra Uppland verksamme mästare är mycket påfallande.

1161. Altuna kyrka.

Pl. 137, 138, 139.

Litteratur: Kyrkoinventarium 1829 (ATA); Sala Allehanda ²/₈ 1918; Stockholms Tidningen ⁷/₈ 1918; O. v. Friesen, Anteckningar 1918 (UUB), Tors kamp med midgårdssormen, den kända fornisländska myten, funnen i bild på svensk runsten (i: Dagens Nyheter ¹⁴/₉ 1919), Runstenarna i Altuna (i: UFT h. 39, 1924), s. 339 f., Tors fiske på en uppländsk runsten (i: Festschrift. Eugen Mogk zum 70. Geburtstag 19. Juli 1924, s. 474 ff.), Runorna (Nordisk kultur 6, 1933), s. 212; K. A. Karlinder, Något om Altuna sockens fornminnen (i: Sala Allehandas julnummer 1923), Altuna socken under förhistorisk tid (i: UFT h. 39, 1924), s. 318; H. Schück och K. Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria, 3. uppl. (1926), Bd 1, s. 162 f.; Enköpings-Posten ⁵/₁₂ 1947, ¹⁶/₁₁ 1950; Hallvard Lie, Skaldestil-studier (i: Maal og minne 1952), s. 40 f.; O. Lundberg, Riddartorget — ett rikshjärta (i: Upsala Nya Tidning ²⁸/₅ 1953), An old figure of Saint Olav (i: Annen Viking kongress, Bergen 1953, Universitetet i Bergen årbok 1955), s. 130 f.; S. B. F. Jansson, Forn tidens litteratur (i: Ny illustrerad svensk litteraturhistoria, 1955), s. 5, 6; J. Brøndsted, Thors fiskeri (i: Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1955), s. 94, 95; N. von Hofsten, Eddadiktarnas djur och växter (1957), s. 27.

Äldre avbildningar: K. A. Karlinder, foto (i UFT 1924 samt i Schück och Warburg a. a.); Runverkets fotografier äro återgivna i a. a. av Lundberg, Jansson och Brøndsted.

Runstenen står på gräsmattan framför kyrkan, 6 m. NNV om tornets nordvästra hörn.

I *Svenska runstenar* (F m 60) 2, s. 217 har Celsius antecknat: »Altuna Kyrkia. en sten föruthn den som står i billerstena». Celsius uppger som källa »Bureus in scheda». Uppgiften grundar sig av allt att döma på en missuppfattning. I Bureus' handskrift F a 5 återges nämligen inskriften på runstenen »Wid Billestad» (U 1163) längst ned på s. 3 och överst på s. 4. På s. 4 står som rubrik »Altuna» (överstruket). Det torde vara sannolikt, att Celsius i hastigheten har uppfattat slutet av inskriften på stenen vid »Billestad» (U 1163), som en särskild, eljest okänd inskrift.

Den första säkra uppgiften om U 1161 finnes i *Kyrkoinventarium* 1829: »För öfrigt finnes intet märkvärdigt utom en öfver dören till Vapenhuset inmurad Runsten, hvarå nästan ingen Runa för murbruket är synbar och kan således endast till storlek beskrifvas som är i längd 4 ¹/₄ i bred 1 och i djuplek ¹/₂ aln.»

Runstenen blev omkring år 1850 — i samband med att den gamla kyrkan revs — flyttad och lagd som sockelsten i det Creutz-Cronhielsmska gravkoret, numera använt som gravkapell. Där »upptäcktes» U 1161 år 1918. — O. v. Friesen, som vid flera tillfällen har undersökt U 1161, skriver i en av sina anteckningsböcker (¹⁶/₇, ¹⁷/₇ 1918): »Altuna kyrkogård (med adj. K. A. Karlinder). Creutz-Cronhjelsmska grafkoret, till höger om den ingående i grafkoret ligger som sockelsten ... Enl. aftal med kommin. E. Långqvist skall förslag väckas i kyrkstämman om stenens uttagande och resande på 'borggården' nv. om nya kyrkan, där inga begravingar försiggå.» Redan två veckor senare var arbetet utfört; den ³⁰/₇ 1918 antecknar v. Friesen, att stenen »nu [är] rest på borggården vid kyrkan». I *Sala Allehanda* (²/₈ 1918) finnes under rubriken »En nyupptäckt runsten» följande notis: »Professor Otto von Friesen från Uppsala har i dagarna gjort besök vid samtliga i Altuna befintliga runstenar. På Altuna kyrkogård har en runsten varit inmurad som sockelsten uti Chronhielsmska gravkoret utan att man haft vetskap om dess natur. Denna runsten har nu av den varmt intresserade fornvännen, läroverksadjunkten K. A. Karlinder, anmälts till Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, och på hans initiativ har stenen blivit rest på planen invid kyrkan. Medel för dess flyttande har samlats av intresserade sockenbor. Stenen, som är omkring två meter hög, har alldeles rektangulära sidor. Efter resandet av stenen befanns, att även smalsidorna äro försedda med ristningar, den högra innehållande en fortsättning av framsidans text, den vänstra en serie figurframställningar.» — K. A. Karlinder lämnar i *Sala Allehandas julnummer* 1923 följande skildring av hur »upptäckten» gjordes: »Den låg tills för några år sedan inmurad i sockeln till det Creutz-Cronhielsmska gravkoret på kyrkogården och var alldeles övertäckt med puts. Ingen tradition förmålde dess tillvaro, men några med tiden svagt framträdande slingor antydde, att stenen var försedd med något slags ristningar ... Då putsen avlägsnats, framträdde en sammanhängande runristning. Inskriptionen tolkades av prof. v. Friesen, varefter stenen restes på dess nuvarande plats. Först efter flyttningen upptäcktes, att även de båda smalsidorna innehålla ristningar. På den högra fortsattes framsidans inskription. Den vänstra däremot innehåller inga runor utan endast en bildframställning, som gör denna sten till en av de märkligaste i vårt land.»

I *UFT* (1924) skriver v. Friesen: »Altuna runminnen hade jag tillfälle att undersöka på platsen under två olika resor i mitten och sista dagarna av juli månad 1918. Undersökningen företogs på uppmaning av läroverksadjunkten Karlinder, vilkens ingående ortkännedom och älskvärda gästfrihet jag under båda dessa besök hade förmånen att åtnjuta.» Om fyndet av U 1161 lämnar v. Friesen följande uppgifter: »Det kanske vackraste och värdefullaste runstensfyndet från senare år gjordes ... 1918 på Altuna kyrkogård. Läroverksadjunkten K. A. Karlinder hade i stenfoten till det Creutz-Cronhielsmska gravkoret lagt märke till en överkalkad sten, som han vid närmare undersökning fann vara en förut okänd runsten. Det nya fyndet var så pass märkligt, att adjunkt Karlinder fann skäligt att utverka att stenen blev uttagen ur grundmuren för att resas. Det var härvid som den märkligaste upptäckten gjordes: stenen bar ristningar icke blott på den bredsida, som legat utåt i muren, utan också på båda smalsidorna ... Stenen restes uppe på den fria planen runt kyrkan strax nordväst om denna.» Stenen beskrives på följande sätt: »Den består av granit som det stora flertalet av Upplands runstenar. Ristningsytorna synas i motsats till vad som är vanligt ha släthuggits före det ristningen anbraktes. Där stenen nu står rest, visar den också en så regelbundet rektangulär form, att man får det intrycket att man har framför sig en häll, avsedd att ligga på graven, icke en sten avsedd att resas. Inskriftens uttryckliga ord och den nu i marken stående ändans form vittna dock bestämt emot stenens ursprungliga karaktär av liggande gravhäll.»

Grå granit. Höjd över marken 1,96 m.; hela höjden är 2,42 m.; framsidans bredd 0,60 m., vänstra smalsidans bredd (nedtill) 0,31 m., högra sidans bredd (nedtill) 0,31 m. Stenens topp har slagits av, varvid delar av de tre ristningsytorna ha skadats. Svårast har högra smalsidan lidit; hela övre delen av ristningsytan har skalats av, varvid upptill såväl runor som ornament ha gått förlorade. Ristningsytorna äro jämna; framsidans och vänstra smalsidans ristning hårt slitna. Om framsidan kan sägas, att ornamentslinjerna delvis äro mycket grunda, nu skönjbara endast som ljusare skiftningar i ytan. Detta gäller i stor utsträckning linjerna på stenens mitt, där den stora rovfågeln har sin plats. Ögat är t.ex. ytterst grunt men ännu möjligt att skönja. På högra smalsidan är ristningen djup och tydlig. Upptill på denna sida är som nämnt ytan bort-

slagen. Den vänstra smalsidans intressanta ristning är tyvärr mycket grund, delvis nästan helt utplånad. För att vissa partier skola framträda, fordras en synnerligen gynnsam belysning. Upptill och i vänstra kanten är ristningsytan bortslagen.

Inskrift (framsidan):

uifaspþr + fulkahþr + kuþar + litu + resa + sþten + rþti + sen + faþur + ulfasþ + arfast

5 10 15 20 25 30 35 40 45 50 55

(högra smalsidan):

bepi + feþrkag + burnu + en . . . + bali + fresþen + lifþ + lifsþen . . .

60 65 70 75 80 85 90 95

Vifastr, Folkaðr, kuþar letu reisa stæin æftir sinn faður Holmfast, Arnfast. Baðir fæðrgar brunnu, en [þeir] Balli, Frøystæinn, lið Lifstæin[s ristu].

»Vifast, Folkad, **kuþar** läto resa stenen efter sin fader Holmfast (och efter sin broder) Arnfast. Far och son blevo båda innebrända. Och Balle och Frösten, Livstens följeslagare, (ristade).»

Till läsningen: Runorna äro genomgående tydliga. Inskriften, som börjar vid det högra rundjurets huvud, saknar sk före 1 **u**. 2 **i** är ej stunget. 6 **þ** är tydligt. I 10 **u** finnes en grund fördjupning utan markerade kanter; fördjupningen är utan tvivel naturlig. Runföljden 11 **l**–26 **r** står i stenens högra kant; här har ingen yttre ramlinje huggits. Detsamma gäller den yttre ramlinjen i den vänstra kanten, vid runföljden 32 **t**–48 **l**. Också där har stenens kant fått tjänstgöra som begränsningslinje. Runföljden 12 **k**–16 **r** är säker. 17 **k** är ej stunget. 19 **þ** är tydligt. 23 **i** är ej stunget. 27 **e** är kraftigt stunget med en stor, rund punkt. 31 **þ** är djupt och tydligt. 33 **e** och 40 **e** äro djupt stungna. 36 **þ** är säkert; alltså ej **b**. 45 **u** och 46 **r** stå trångt. 47 **u** är ej stunget. Vid 49 **f**–53 **a** finnes upptill en svagt böjd linje nedanför den kraftigare huggna ramlinjen; linjerna äro parallella. Den svagare huggna linjen är otvivelaktigt rester av en skissering av ramlinjen. Efter 58 **t** finnes ej sk. Runföljden 59–97 står på stenens högra smalsida. 60 **e** och 64 **e** äro stungna med djupa, runda prickar. 62 **i** är ej stunget, ej heller 67 **k**. I 68 **a** är bst t. v. om hst lång och något böjd. 69 **g** och 75 **e** äro tydligt stungna. Av 76 **n** återstår endast bst t. v. om hst; högra bst och hela hst ha gått förlorade i toppskadan. 83 **e**, 86 **e** och 96 **e** äro tydligt stungna. 89 **i** ej stunget, ej heller 92 **i**. 91 **l** har förlorat nedre delen av hst i en kantskada; hst i denna och följande runa har icke huggits ända upp till ramlinjen. I runföljden 93–97 ha runornas nedre delar förlorats i kantskadan. 97 **n** har förlorat hst nedanför bst samt bst t. h. om hst. — v. Friesen: **uifaspþr + fylkahþr + kunar + litu + resa + sþten + rþti + sen + faþur + ulfasþ + arfast / beþi + feþrkag + burnu + en . . . þ + bali + fresþen + lifþ + lifsþen . . .** v. Friesen anmärker: »^{30/7} [1918] iaktogs af mig — tidigare af K. A. Karlinder — spår — intet påtagliga — af rödbrun färg i runornas botten. Särskildt i mellersta raden af högra smalsidan, spec. i þþ(|)». (Någon analys av färgspåren gjordes tydligen icke.) Kommentaren till läsningen är följande: I 6 **þ** består bst »av två konvergerande delar». 7 **t**: »Vänstra bistaven är nästan helt och hållet bortvittrad». 10 **u** återger v. Friesen som **y** men anmärker: »Punkten i runan grund, excentrisk och osäker, varför man kanske snarast bör läsa **u** icke **ü**. **u** är ju också den runa man väntar på grund av sammanhanget.» 14 **h**: »Bistavarna i **h**-runan något grunda men — som det synes — säkra». 15 **þ**: »Möjligen, men icke sannolikt en övre bistav till **þ**, så att man skulle läsa **b**». Runföljden 35–38 translittererar v. Friesen **yþti**. Om r. 36 antecknar han: »Runan bör snarast läsas **þ**, men ristaren avser troligen runan **b**». Om ristningen på högra smalsidan anmärker v. Friesen, att den »är så gott som alldeles ovittrad; runorna och slingorna äro därför mycket tydliga». 59 **b**: »Övre bistaven något osäker men sannolik». 61 **þ**: »Bistavarna konvergera men nå icke varandra i mitten».

Inskriften på U 1161 är delvis svårtolkad, vilket i viss mån beror på den högst personliga stavningen. Denna visar påfallande och intressanta överensstämmelser med den av Livsten signerade U 1158, rest endast en halv mil SSÖ om Altuna kyrka. Det är därför icke överraskande att finna ristarnamnet Livsten också på U 1161.

Inskriftens första ord, **uifaspþr**, återger otvivelaktigt det välkända mansnamnet *Vifastr* (belagt ett

15-tal gånger i svenska runinskrifter). Ristaren inskjuter en **p**-runa mellan **s** och **t** på samma sätt som i runföljden 30–34 **spten stein** (ack.). En likartad osäkerhet kan iakttagas i runföljden 47–52 **ulfasp Holmfast** (ack.), 81–87 **frespen Frøystæinn** och 91–97 **lifspen ... Lifstæin ...** v. Friesen anser, att det egendomliga stavsättet »uppenbarligen» beror »på ovana hos ristaren, som här tydligen gör sina första lärospån». U 1158 ger med **kuispen** ett jämförbart exempel; senare leden skall säkerligen uppfattas som *-stæinn*.

Dunklare är inskriftens nästa namn, runföljden 9–16 **fulkahpr**. O. v. Friesen förmodar, att 13 **a** och 14 **h** ha kastats om: »**h** är först överhoppat, och felet upptäcktes, då ristaren utfört **a**; för att rätta felet tillades därpå **h** i förlitan på att läsaren skulle förstå att insätta det på rätt ställe». Ett namn *Folkhaðr* är emellertid »eljest okänt i östnordiska och västnordiska. Första leden av namnet återfinnes i fsv. *Folkar*, *Folkmar* etc. (i genuint fvn. namn ingår icke *Fólk-*); *høðr*, *haþr* ingår som senare led i fvn. *Starkaðr*, *Niðaðr* och möjligen i fsv. **Hakadhær*.» Om namn sammansatta med *Folk-* se E. Wessén, *Nordiska namnstudier*, s. 102 f., U 358 och 805. — Också inskriftens tredje namn är oklart. v. Friesen läser **kunar** och uppfattar det som *Gunnarr*. R. 19 är emellertid avgjort **p**; läsningen **kupar** är alltså ofrånkomlig. Det är tyvärr icke möjligt att avgöra, vilket namn som döljer sig bakom detta skrivsätt; en felristning för **kunar** *Gunnarr* är ganska trolig. — Den döde faderns namn skrives **ulfasp** (ack.), vilket med all sannolikhet skall återge det mycket vanliga mansnamnet *Holmfastr*. Enligt v. Friesen häntyder **ulfasp** »snarast på ett fsv. *Ulfjaster*.» Han fortsätter: »Och ett sådant namn kan ju mycket väl ha existerat, fastän det icke eljest är påträffat ... Emellertid skulle **ulfasp** också kunna avse ett välbekant fsv. mansnamn *Holmjaster* som ofta uppträder på uppsvenskt område.» Om namnet *Holmfastr* se E. Wessén, *Nordiska namnstudier*, s. 100. — 53–58 **arfast** (ack.) återger det välkända mansnamnet *Arnfastr*. Om detta se Wessén, a. a. s. 100 och *Nordisk kultur* 7 (1947), s. 65, 206 och 261. — Om inskriftens övriga namn, *Balli*, *Frøystæinn* och *Lifstæinn* råder ingen tveksamhet. Om det särskilt i uppländska inskrifter vanliga namnet *Frøystæinn* se E. Wessén, a. a. s. 75; om *Lifstæinn* se U 173.

Inskriften är onekligen otympligt formulerad. Särskilt anmärkningsvärt är, att namnet *Arnfast* (ack.), som avslutar framsidans inskrift, tillfogas utan förklaring av dess sammanhang med det föregående. v. Friesen ser däri »ett nytt utslag av den ristarnas ovana och otymplighet, som vi förut iakttagit när det gällt stavningen». Denna knapphet i uttryckssättet finner dock sin förklaring i att det utrymme som stod till förfogande på den smala ristningsytan har varit mycket begränsat. Innebörden av framsidans kortfattade inskrift klargöres emellertid helt av de två första orden i den sats, varmed smalsidans inskrift börjar: **bepi + feþrkag Baðir fæðgar**. Av dessa ord framgår otvetydigt, att *Arnfastr* har varit broder till de tre män, som ha rest stenen; U 1161 är sålunda ristad efter Holmfast och efter hans son Arnfast. Normalt skulle alltså framsidans inskrift ha haft följande lydelse: *Vifastr ok Folkaðr ok Gunnarr(?) letu ræisa stæin æftir sinn faður Holmfast ok æftir Arnfast, broður sinn*.

Skrivningen **bepi** är av visst intresse. Den »pekar närmast på ett fsv. **bæþir* = fgutn. *bepir*; då det dock torde vara rätt ovisst, om en sådan form (*bæþir*) verkligen funnits på fastlandet och i så gammal tid, bör man kanske snarast anta att **bepi** avser den vanliga formen *bapir*» (v. Friesen). Se vidare om detta ord V. Jansson i *Hum. Vet.-Samf. i Uppsala Årsbok* 1952, s. 173 f. samt i *Festskrift till Elias Wessén* (1954), s. 111 f.; E. Wessén, *Svensk språkhistoria* 1 (5. uppl. 1958), s. 99 f.

I **feþrkag fæðgar** är slutljudet tecknat med **g**-runa i stället för väntad **r**-runa. I detta sammanhang bör observeras, att **r** är tecken för vokalljud i prep. **þpti** och att **r** saknas i slutljud i detta ord liksom i **bepi baðir**. I Livstens ristningar förekommer **r**-bortfall flerstädes. v. Friesen anser det möjligt, att **g** i **feþrkag** »kanske rentav [är] en teckenförväxling (þ för ʀ)». Detta är ej troligt.

Runföljden 70–74 **burnu** kan knappast vara något annat än pret. 3 pl. av verbet *brinna*; omkastning av runorna **u** och **r** är icke sällsynt. Betydelsen bör här vara »brinna inne», »bliva innebrända». U 1161 skulle då vara ett minnesmärke efter två män, fader och son, som ha omkommit genom brand. Huruvida branden varit en olyckshändelse eller en mordbrand kan icke avgöras. Ingenstädes eljest finnes en minnessten, rest efter män som ha blivit innebrända, vilket ger inskriften ett särskilt intresse.

Också sista satsen innehåller en upplysning, som är enastående. Tyvärr är denna sats skadad på två ställen, genom att ristningsytan upptill har gått förlorad. Som redan v. Friesen har antagit, torde satsen ha innehållit på första stället ett *þæir* och på det senare (Lifstæin)s *ristu*.

Vi finna i denna sats namnen på tre runristare, två av dem tillhörande Upplands mest kända mästare, Balle och Livsten, medan den tredje, Frösten, icke har signerat någon annan ristning.

Högst anmärkningsvärt är uttrycket *lið Lifstæin[s]*, utgörande apposition till Balle och Frösten. I *Upplands runstenar* (1907, s. 24, 1913, s. 39) framhåller O. v. Friesen, att »den åtskilligt yngre Baller ... i Lifstens ristningar [har] sin förebild». Samma uppfattning har E. Brate: »Som en lärjunge till Livsten förefaller Balle (**balli**) i sina äldsta ristningar» (*Svenska runristare*, s. 51). Denna uppfattning styrkes av Altunastenen. Ristningen, konstaterar v. Friesen (i *UFT* h. 39, 1924, s. 347), »ger oss en uttrycklig bekräftelse på denna slutsats' riktighet, i det signaturen betecknar Balle och Frösten som Lifstens följesmän, hans följeslagare och hantlangare (**liþ**)».

Inskriften på U 1161 är sålunda ur flera synpunkter av intresse. Men det är likväl stenens ornamentala utsmyckning, som framför allt har tilldragit sig forskningens uppmärksamhet.

Bildframställningarna på vänstra smalsidan framstå som ristningens ojämförligt märkligaste del. Denna sidas nedre halva täckes av bilden av en man stående i en båt med mycket höga stammar och ett kraftigt roder. Mannen i båten vänder sig mot åskådaren; hans vänstra ben har till hälften trängt igenom bordläggningen. Han lyfter en hammare i högra handen, och från den vänstra löper ett grovt tåg ned i vatnet under båten. I repets nedre ända hänger ett otympligt föremål, som säkerligen skall föreställa ett kraftigt tilltaget bete. Detta består av ett behornat huvud. Under och vid sidan av betet ringlar sig ett vidunder med fyra klumpiga »armar». Vidundret gapar emot betet. Odjurets huvud med de klubblika armarna är »uppenbarligen ett antikt hydra-(bläckfisk-)motiv, som sannolikt över de brittiska öarna funnit väg till Norden» (N. von Hofsten a. a.).

Det kan ju icke råda något tvivel om, att vi här ha en uppländsk illustration till Tors vådliga fiskafänge tillsammans med jätten Hymer.

I *Hymiskviða* skildras fiskafänget på följande sätt (strof 21–24):

*Dró meirr Hymir
móðugr hvali
einn á ǫngli
upp senn tvá;
en aptr í skut
Óðni sífiadr
Véorr við vélar
vað gorrði sér.*

*Egndi á ǫngul,
sá er ǫldum bergr,
orms einbani,
uxa höfði;
gein við agni,
sú er goð fjá,
umgiðrð neðan
allra landa.*

*Dró diarfliga
dádrukkr þórr
orm eitrfán
upp at borði,
hamri kníði
háfiáll skarar
ofliótt ofan
úlfs hnitbróður.*

Dristige Hymer
drog två valar
ensam på kroken
upp tillsammans,
men akterut
Odens son,
Veor, sig redde
en rev med list.

Metkroken agnade
människors bärgare,
ormens baneman,
med oxens huvud.
Över betet gapade
den som gudar hata,
den som runt jorden
sig ringlar i djupet.

Dristigt drog
dådkraftige Tor
etterglänsande ormen
upp till suden;
med hammaren slog han
hårets högfjäll,
det omåttligt fula,
på ulvens broder.

...
søkðiz síðan
sá fiskr í mar.

...
 sedan sjönk
 den fisken i havet.

Även i skaldediktningen har Tors fiske tydligen varit ett omtyckt motiv. Till vår tid ha under Brage den gamles namn bevarats några halvstrofer, som skildra detta äventyr. Stroferna anses ha ingått i *Ragnarsdrápa*, den äldsta s.k. skölddikten. Där beskrivas bilderna på en praktfull sköld, som skalden har fått som gåva:

Ræs gofumk reiðar mána
Ragnarr auk fjöld sagna

lyder diktens omkväde (»Sjökungens vagns måne [= sköld] gav mig Ragnar med många sägner på»). Stroferna om fiskafänget lyda:

Þat erum sjnt, at snimma
sonr Aldaföðrs vildi
afls við úri þæfðan
jarðar reist of freista.

(»Det visas mig, att Odens son tidigt ville fresta sin styrka med midgårdssormen.»)

Hamri fórsk í hægri
hönd, þás allra landa
ægir oflugbörðu
endiseiðs of kendi.

(»Tor grep hammaren i höger hand, då han kände fisken, som omgiver alla länder.»)

Vaðr lá Viðris arfa
vilgi slakr, es rakðisk
á Eynæfis öndri
jermungandr, at sandi.

(»Tors metrev låg icke slak på båten, när den väldiga ormen släpades över sandbotten.»)

Auk borðróins barða
brautar þvengr enn ljóti
á haussprengi Hrungrnis
harðgeðr neðan starði.

(»Midgårdssormen stirrade hårdsinad nedifrån på Hrungrnes huvudkrossare.»)

Þás forns Litar flotna
á fangboða engli
hrokkviðall of hrokkinn
hekk Volsunga drekku.

(»Då hängde den slingrande giftormen på Tors krok.»)

Úlfr Uggasons bekanta *Húsdrápa* är i likhet med *Ragnarsdrápa* en bildbeskrivande dikt. Den handlar bl.a. om de utskurna bilder, som prydde väggarna i den ståtliga hall, som Óláfr pái lät uppföra på Hjarðarholt: *Váru þar markaðar ágætligar sogur á þilviðinum ok svá á ræfrinu; var þat svá vel smíðat, at þá þótti miklu skrautlígri, er eigi váru tjöldin uppi*, heter det i *Laxdæla saga* (kap. 29). Sagan skildrar också ett gästabud i den nybyggda hallen: »*Þat boð var allfjölmennt, því at þá var algjört eldhúsið. Þar var at boði Úlfr Uggason ok hafði ort kvæði um Ólaf Høskuldsson ok um sogur þær, er skrifaðar váru á eldhúsinu, ok færði hann þar at boðinu. Þetta kvæði er kallat Húsdrápa ok er vel ort. Óláfr launaði vel kvæðið ...*

Till *Húsdrápa* höra av allt att döma några strofer om fiskafänget, vilket alltså torde ha funnits med bland bildframställningarna i hallen:

Þjokkvaxinn kvezk þykkja
þiklíngr firinmikla
hafra njóts at hefjum
hætting megindrætti.

(»Jätten sade sig tycka, att det var en vådlig fara vid Tors väldiga fiske.»)

*Innmáni skein ennis
öndóttis vinar banda:
óss skaut ægigeislum
orðsæll á men Stordar.*

(»Tors ögon blänkte; den ordsälle guden sköt förskräckande strålar mot ormen.»)

*Enn stirðþinull starði
Stordar leggs fyr borði
fróns á folka reyni
fránleitr ok blés eitri.*

(»Men ormen stirrade med skarpa ögon över suden på Tor och blåste etter.»)

*Fulloflugr lét fellir
fjall-Gauts hnefa skjalla
— ramt mein vas þat — reyni
reyrar leggs við eyra.*

(»Den urstarke Tor lät näven runga mot jättens öra; en kraftig skada var det.»)

*Viðgymnir laust Vimrar
vaðs af frónum naðri
hlusta grunn við hrönnunum.*

(»Tor slog av den skimrande ormens huvud i vågorna.»)

Av Eysteinn Valdason är en Torsdikt bevarad, i vilken bl. a. skildras hur midgårdssormen rycker till i »metreven» så kraftigt, att Tor slår knogarna i relingen:

*Svá brá viðr, at sjjur,
seiðr, rendu framm breiðar,
jarðar; út at borði
Ulls mágs hnefar skullu.*

(»Ormen ryckte till så kraftigt, att Tors nävar slogos mot suden; den breda båten rände framåt.»)

Snorre lämnar i sin *Edda* följande prosaiska och mer detaljerade skildring av händelseförloppet: *En þá er Þórr lagði upp árarar, greiddi hann til vað helldr sterkian ok eigi var öngullinn minni eða óramligre. Þar lét Þórr koma á öngulinn oxahöfuðit ok kastaði fyrir borð, ok fór öngullinn til grunnz ... Miðgarðzormr gein ífir oxahöfuðit, en öngullinn vá i góminn orminum. En er ormrinn kenndi þess, brá hann við svá hart at báðir hnefar Þórs skullu út á borðinu. Þá varð Þórr reiðr ok færðiz i ásmegin, spyrndi við svá fast at hann hlióp báðum fótum gognum skipit ok spyrndi við grunni; dró þá orminn upp at borði. En þat má segia at engi hefir sá sét ógurligar siðir, er eigi mátti þat siá er Þórr hvesti augun á orminn, en ormrinn starði neðan i mót ok blés eitriu. Þá er sagt at iðtunninn Hymir gerðiz lítverpr, fólnaði ok hræddiz er hann sá orminn ok þat er særinn fell út ok inn of nokkvann. Ok i því bili er Þórr greip hamarinn ok færði á lopt, þá fálmaði iðtunninn til agnsaxinu ok hió vað Þórs af borði. En ormrinn sökðiz i sæinn. En Þórr kastaði hamrinum eptir honum, ok segia menn at hann lysti af honum höfuðit við grunninum, en ek hygg hitt vera þér satt at segia, at Miðgarðzormr lifir enn ok liggir i umsiá. En Þórr reiddi til hnefann ok settr við eyra Hymi, svá at hann steyptiz fyrir borð, ok sér i iliar honum. En Þórr óð til lanndz.*

Överensstämmelserna mellan Altuna-stenens bild och de litterära skildringarna äro alltså mycket stora. Att jätten Hymer icke är med på bilden beror med all sannolikhet helt enkelt på, att han icke har fått plats. Ristningsytan har varit alltför smal, och det var givetvis viktigt att låta Tor framträda i sin väldighet. En annan, mindre olikhet mellan Snorres berättelse och bildframställningen torde däremot icke kunna förklaras av bristande utrymme. Enligt Snorre rände Tor, under den vådliga ansträngningen att draga upp Midgårdssormen, båda benen genom båten (*hann hlióp báðum fótum gognum skipit*). Enligt bilden på Altuna-stenen (och på den nyfunna Hordumstenen; se nedan s. 617) har endast hans ena ben, det vänstra, trängt igenom båtens botten. H. Schück missuppfattar bilden på denna punkt. I *Illustrerad svensk litteraturhistoria* 3. uppl. (1926) skriver han: »Det ormlänkande ornamentet nedanför skall utan tvivel före-

ställa Midgårdsormen. Men likheten med den isländska sagan sträcker sig ännu längre. Enligt Snorres Edda spjärnade Tor så starkt mot båtens botten, då han skulle draga upp odjuret, att bägge fötterna trängde igenom båtbottnen. Och mycket riktigt se vi på Altuna-stenen, huru Tors bägge fötter sticka igenom båten.» Det är tydligt, att Schück uppfattar det kraftiga rodret, som sticker ned i vattnet från båtens styrbordssida, som Tors högra ben.

Följande fyra framställningar i bild av den populära sagoscenen ha bevarats till vår tid: Altuna-stenen, Ardre-stenen (Gotland), Hørdum-stenen (Jylland) och Gosforth-korset (Cumberland, England).

På Ardre-stenen, som torde tillhöra 700-talet, ser man omedelbart nedanför det stora seglande skeppets främre del en mycket liten farkost, helt uppfylld av två figurer. Rodret är kraftigt markerat. Från stäven löper den grova »metreven» med sitt väldiga bete. Se fig. 527.

Om den s.k. Fishing Stone i Gosforth (fig. 528), ett stenkorsfragment från omkring år 1000 med två reliefhuggna bildfält, skriver J. Brøndsted (a. a. s. 98): »Under et fletværk-ornament ses baaden (med mast) og de to mænd, tilhøjre Hymer med hævet økse i højre haand, parat til at overhugge snøren, tilvenstre Thor med snøren i venstre haand, hammeren i højre. For enden af snøren, nede i vandet, er afbildet, paa sin vej mod dybet, oksehovedmaddingen mellem svømmende fisk. Midgaardsormen ses ikke; det er tænkeligt, at den har været fremstillet paa et nedadtil følgende korsfelt. At vi her staar overfor en nordisk skulptur fra Sven Tveskægs tid, er udenfor tvivl. I vikingetidens Nordengland holdt som bekendt Nordmændene mest til mod vest, Danskerne i øst, hvilket kunde tyde paa, att Fishing Stone er et norsk arbejde.»

Hørdum-stenen (fig. 529) upptäcktes år 1954 under restaureringsarbeten i Hørdums kyrka. Brøndstedes beskrivning av stenen lyder: »Paa den ene bredflade ses en ristning, hugget med fladt fordybde tem-

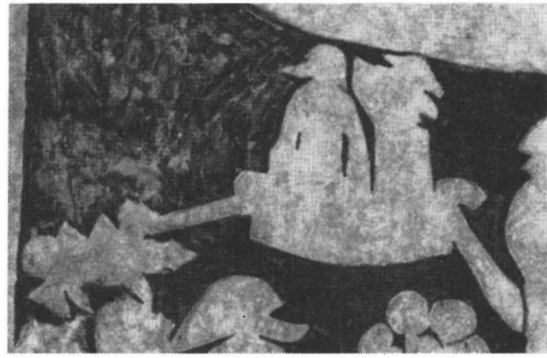

Fig. 527. Detalj av Ardre-stenen.

Fig. 528. Detalj av »The Fishing Stone».

Fig. 529. Hørdum-stenen. Efter J. Brøndsted a.a.

melig grunde linier (spidshammer) og forestillende uden nogen tvivl Thors fiskedræt. Foroven ser man baaden, skraat stillet i forhold till nuværende grundflade, hvilket mulig udtrykker en oprindelig tilsigtet virkning: det lille fartøj i høj sø paa det aabne hav. Midt i baaden staar Thor, han haler haardt i snøren, situationen nærmer sig klimaks, asastyrken er i ham, foden staar ret ned gennem baadbunden, og jætten er parat med hævet økse. Ormen maa altsaa have bidt paa (ellers kunde jo Thor ikke fremstilles halende op), og sandsynligvis er de to kraftige buede linier forneden paa billedfladen en rest af selve det frygtelige bugtede havdyb- uhyre, saaledes som det, efter Ragnarsdrápa's ord, under Thors haarde optræk 'slæbtes henad sandbunden'. »Thors »fiskesnøre», fortsætter Brøndsted, står på ristningen »stram og dirrende ... spændt over rælingen, udsat for Hymers hug.» Att närmare datera Hordum-stenens ristning torde vara uteslutet: »Stenens billede er jo en fast sluttet konturtegnning, nok tydelig men tillige saare enkel, uden findaterende detaillier. Mændenes spidse hovedbeklædning — hue, hætte eller hjælm — kendes fra flere af vikingetidens afsnit (eksempelvis fra gotlandske billedsten og fra Osebergfundets tekstiler); den har sikkert været i brug gennem alle periodens tre aarhundreder. Heller ikke hvad vi ellers ser — dragten iøvrigt, jættens økse eller baadens simple skrog-kontur — giver noget holdepunkt» (a. a. s. 102).

Ett i ögonen fallande drag i Altuna-stenens båttyp är de mycket högt uppdragna stammarna. Hallvard Lie knyter (i *Skaldestil-studier*) en intressant (men möjligen något för utspekulerad) reflexion till denna påfallande detalj i båtavbildningen i samband med sin behandling av Brage den gamles *heiti* för skepp — *barði*. Detta drag hos skeppsbilden betraktar Lie som typiskt 'gammelnordisk', och han menar, att »overdrivelsen i stavntegningen» också måste »ha gjort seg sterkt gjeldende på bildet på Brages skjold ... På Altunasteinen kan riktignok disse voldsomt tilværstrukne stavnene delvis forklares som en teknisk nødsforanstaltning under trykket av plassmangelen på steinflaten; men bare delvis. Selve 'overdrivelsen' er 'frivillig', eller kanskje rettere sagt: formtradisjonalistisk betinget; billedristeren kunne, nøkternt sett, ha nøyet seg med bare tredjeparten så høye stavner og likevel fått 'meningen' fram. Når han imidlertid lar dem strebe til værs langt over Tors hode, og i virkeligheten gjør dem like lange som selve skipet, er det sikkert ut fra et gammelt formprinsipp, som påbød den sterkeste mulige aksentuering av tingenes karakteristiske deler.» I en not påpekar Lie, att de gotländska bildstenarnas skeppsbilder »viser den samme sterke fremhevning av stavnene». Lie fortsätter: »Overfor et skipsbilde av det formpreg som vi finner på Altunasteinen, altså overfor et så sterkt 'stavn-preget' skipsbilde, måtte den imitativt stileksperimenterende skjoldkvadskalden nærsagt nødvendigvis famle etter et skipsheite av betydningen 'stavne', og han fant da, eller laget selv, dette *barði*, som på en ytterst suggestiv måte virkelig gjenga det han så.»

Bilden av Tors fiske fyller den vänstra smalsidans nedre hälft; den övre hälften täckes av bilder av annat slag. »Vad bilderna på stenens övre hälft betyda, är ej lätt att avgöra», konstaterade K. A. Karlinder för trettiofem år sedan, och på den punkten ha icke våra insikter blivit större sedan dess. I *UFT* (1924) beskriver v. Friesen detta övre parti av smalsidans ristning på följande sätt: »Överst är ytan vittrad eller sliten, varför man ej säkert kan urskilja detaljerna. Tydligt kan man emellertid se kroppen, ena armen och benen på en man som står på nedersta pinnen av en ställning som liknar en stor steg. Omedelbart under denna ser man en åt vänster galopperande ryttare. Vad här nämnts tycks utgöra en sammanhängande framställning för sig och upptar ristningsytans övre hälft.»

Den översta figuren är svårt skadad genom vittring; v. Friesen frågar (a. a. s. 86): »Är det männe ett horn, en lur, som mannen på stegen håller för munnen?» v. Friesen fortsätter: »Skulle så vara, kunde han kanske vara Heimdall, gudarnas väktare, med Gjallarhornet». — Det torde emellertid vara uteslutet, att figuren överst på vänstra smalsidan skall föreställa ett horn. Större likhet ha de vittrade linjerna med en svävande fågel. Därmed torde tanken, att figuren på »stegen» skulle vara Heimdall, kunna betecknas som förfelad. »Heimdall did certainly not stand on a ladder but resided in his Himinbjörg at one end of Bifröst, the rainbow», anmärker O. Lundberg i uppsatsen *An old figure of Saint Olav* (s. 132). Lundberg ställer sig frågan: »Are we told anywhere in Old Icelandic literature of a man climbing up a ladder?»; han fortsätter: »Thanks to ancient Iceland, legends and historical traditions concerning Saint Olav have also been pre-

served to posterity». Efter hänvisning till Snorres berömda skildring av Olavs dröm före slaget vid Stiklestad anser sig Lundberg kunna fastställa: »A natural explanation is therefore that our picture represents King Olav's dream». Djärvheten i Lundbergs slutsats är i ögonen fallande. Redan kronologien torde lägga hinder i vägen för Lundbergs tolkning.

Ryttaren omedelbart under mannen på stegen kan enligt v. Friesen »möjligen vara en valkyria, som *'riðr lopt ok lög'*». Eftersom v. Friesen uppfattar den ovanför placerade figuren som Heimdall, antager han, att valkyrian är placerad på denna plats »som en förmedlerska mellan det övre fältet — himmelen — där Heimdall utför sitt väktarkall och det nedre, jorden och havet, där Tor kämpar mot Midgårdsormen».

Lundberg delar v. Friesens försiktigt formulerade mening, att den ridande figuren skulle vara en valkyria: »In one respect von Friesen's explanations of the upper half of the picture are to the point: the rider certainly is a Valkyrie. But her task seems rather meaningless in connection with Heimdall. We now clearly (!) see that she reminds us of something else more definite: the battle of Stiklestad in A. D. 1030.»

Man kan utgå ifrån, att Altuna-stenens bilder ha varit lätt begripliga och meningsfyllda för samtiden. För vår tid ligger saken annorlunda till. Att vi omedelbart förstå, att bilden på den vänstra smalsidans nedre hälft åsyftar Tors fiske, beror ju uteslutande på att västnordiska litterära källor ge oss texten till bildframställningen. Man har rätt att förmoda, att också de övriga bilderna illustrera händelser, som för ristarna och deras samtida ha varit kända på samma sätt. Att vi stå frågande inför »mannen på stegen» och »valkyrian» beror på att »bildtexten» har gått förlorad. Det ligger ju ingenting förvånande i detta; av den östnordiska sagoskatten har det mesta gått förlorat. De allra flesta av bildframställningarna på de gotländska bildstenarna äro för oss i egentlig mening ofattbara, därför att de sagor och händelser, som bilderna skola illustrera, fullständigt ha sjunkit i glömska.

O. v. Friesen anser det sannolikt, att Altuna-stenens bilder återge konstnärliga väggprydnader i det hus, i vilket de båda männen hade blivit innebrända: »Denna sed att med skulpterade, målade eller stickade (vävda) bilder pryda husets inre hade veterligen en betydande utbredning i gammal tid i Norden. Det är sannolikt från husinredningen som bilderna kommit på runstenen ... Och vården, som bröderna rest ute hos de döda bland gravarna på ättebacken, ha de låtit smycka med ornament och bilder som voro de bortgångna kära och förtrogna från deras dagliga liv i det hem som brinnande störtat samman över deras huvud.»

1162. Buska, Altuna sn.

Pl. 140, 141.

Litteratur: O. Almgren, Anteckning 1905 (ATA); O. v. Friesen, Anteckningar (UUB), Runstenarna i Altuna (i: UFT h. 39, 1924), s. 339 och 361 f.; K. A. Karlinder, Något om Altuna sockens fornminnen (i: Sala Allehandas julnummer 1923), Anteckningar rörande fornminnen inom delar av Simtuna och Torstuna härader 1924 (ATA), Altuna socken under förhistorisk tid (i: UFT h. 39, 1924), s. 313; S. B. F. Jansson, Runinskriftsinventering i Uppland 1943 (ATA); Enköpingsposten 5/12 1947.

Äldre avbildning: Karlinder foto 1923 (ATA; återgivet i UFT h. 39, s. 363).

Runstenen står rest i skogskanten 375 m. NV om Buska. Marken tillhör numera Bengtsbo. U 1162 står sålunda i socknens nordligaste del, långt från centralbygden. Platsen är utmärkt på den i UFT h. 39 ingående sockenkartan. Runstenen har där n:r 34.

78 — 588778. Upplands runinskrifter.

Fig. 530. Rembeslag av brons från Solberga, Askeby sn, Ög. Här synes en båt med höga stävar och en man, som håller en rev i ena handen; under båten ett havsvidunder i kvinnoskepnad. 700-talet e. Kr.